

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Невід'ємною складовою духовного світу гармонійно розвиненої особистості є ціннісне ставлення до природного середовища. Погляд людини на природу крізь призму власної цінності значно віддаляє її від усвідомлення природи як самоцінності, руйнує духовні основи розвитку екологічної культури. Сьогодення вимагає зміни пріоритетів особистості. Тому характерною особливістю екологічного виховання на сучасному етапі є його гуманістична спрямованість, особистісна орієнтація.

Аналізуючи стан екологічного виховання у початковій школі, дослідники зазначають, що воно переважно спрямоване на інтелектуальний розвиток і меншою мірою торкається емоційно-чуттєвої сфери особистості. Водночас дотримання єдності впливу на інтелектуальну, емоційно-чуттєву, діяльнісну сфери особистості має принципово важливе значення та визначає ефективність екологічного виховання. Посилення уваги до емоційно-ціннісної сфери особистості в процесі екологічного виховання характерне для досліджень В.В.Зотова [3], Д.І.Мельник [8], Л.П.Печко [13], Л.М.Різник [9], Г.С.Тарасенко [10], Л.В.Шаповал [11], здійснених стосовно учнів початкової школи.

Сучасний молодший школяр живе у якісно інших соціальних умовах, ніж його ровесники кілька десятиріч тому, його світогляд став значно урбанізованішим, збільшився потік інформації, розширилось коло знань. Водночас, як свідчать спостереження, відчувається гострий дефіцит безпосереднього спілкування з природою, світ речей, створених людиною, особливо у містах, затуляє і витісняє живу природу, що негативно впливає на

фізичне і психічне здоров'я дітей.

У процесі соціального розвитку дитина послідовно долає три фази свого становлення: 1/ засвоює суспільні норми, оволодіває відповідними формами і засобами діяльності, намагається “бути як усі”, тобто відбувається процес адаптації; 2/ загострюються протиріччя між досягнутим дитиною результатом адаптації і незадоволеною потребою виявити свою індивідуальність, трансформувати її у групі (процес індивідуалізації); 3/ інтегрується з групою, тобто прагне зберегти лише ті індивідуальні риси, які відповідають необхідності розвитку групи, до складу якої вона входить, а також власній потребі здійснити певний внесок у життя групи. Отже, процес формування екологічної культури підпорядковується таким основним психологічним закономірностям становлення суб'єктивного ставлення до природи в онтогенезі: 1/ модальність ставлення до природи задається суспільною екологічною свідомістю; 2/ характер ставлення визначається індивідуальними відмінностями особистості, яка сприймає природний об'єкт, та особливостями самого об'єкта; 3/ оволодіння знаннями, оптимальними стратегіями й технологіями взаємодії з природними об'єктами викликає відповідні корекційні зміни ставлення до природи.

Ця публікація має на меті розкрити специфічні особливості екологічного виховання учнів початкової школи як одного з важливих аспектів соціалізації особистості.

В початковій школі здійснюється другий етап безперервної екологічної освіти, що передбачає формування науково-пізнавального, емоційно-ціннісного, відповідального ставлення до природи і власного здоров'я на основі єдності чуттєвого та раціонального сприймання природного та соціального оточення. Для дітей цього віку характерна висока пізнавальна активність, допитливість, цікавість до нового. Мислення молодшого школяра характеризується образністю і конкретністю, мозаїчністю охоплення навколишнього. Але разом з тим у дітей цього віку недостатньо розвинута здатність до саморегуляції поведінки,

самоконтролю. Цим пояснюється значна імпульсивність, короткочасність вольових проявів у поведінці. Водночас є прекрасна основа для екологічного виховання молодших школярів – обмаль у них негативних стереотипів поведінки, бажання бути відзначеними у групі ровесників.

Навчаючись у школі, діти полюбляють грати в різні ігри. У грі дитина виступає активним творцем, гра формує її внутрішній світ, дає змогу побувати у різних рольових функціях, дарує розмаїття почуттів, навчає добрим людським взаєминам. Найважливішим результатом гри є глибока емоційна задоволеність дитини самим ігровим процесом, що найбільшою мірою відповідає потребам і можливостям пізнання навколишнього світу та побудові гармонійних відносин з природою.

Ставлення дітей молодшого шкільного віку до природи визначається ступенем особистісної значущості окремих елементів навколишнього світу та природи в цілому. Воно є наслідком потреб, переживань дітей і спонукає їх до діяльності.

Особистісний смисл, якого набувають об'єкти і явища природи в свідомості, тісно пов'язаний із виникненням соціальних установок діяльності. Так, особистісний смисл як суб'єктивне, індивідуалізоване відображення у психіці та свідомості індивіда соціальних цінностей суспільства переводить фіксовану установку (Д.М.Узнадзе [12]) – ситуативну, керовану вітальними потребами, звільнену від екологічно цінних намірів – у соціальну площину.

Вивчаючи механізми формування соціальних установок, вчені Л.І.Божович [2], Б.Ф.Ломов [7], О.М.Леонт'єв [6] дійшли висновку, що внутрішню позицію особистості, або її спрямованість, визначає стале домінування певних мотивів діяльності. Тобто, суб'єктивні ставлення виступають у ролі засад суб'єктивного світу особистості. В ході розвитку суб'єктивних ставлень формуються специфічні утворення: система інтересів, смаків, поглядів, звички, стереотипи поведінки, способи взаємодії з іншими людьми, тобто стиль поведінки особистості в цілому. Суб'єктивні ставлення так чи інакше виявляються у будь-якій дії особистості та

найповніше – у вчинках. Будь-який вчинок особистості, якщо це дійсно суспільно значущий акт, викликає у відповідь вчинки інших людей: або їхнє сприяння, або супротив [7, 330-331].

Період дитинства характерний тим, що певні норми і правила засвоюються і стають регуляторами поведінки та діяльності дитини, коли вона наслідує відповідні дії дорослих, їй надається повна інформація про ту чи іншу норму. Поведінка дорослих, особливо батьків, для молодшого школяра залишається зразком для наслідування. Проте дитина не стане екологічно вихованою тільки завдяки наслідуванню та навіюванню. Адже за такого способу підростаюча особистість не виявляє справжньої активності, тим більше самостійності.

Протягом усього життєвого шляху найближчим мікросоціальним оточенням, що опосередковує і визначає своєрідність життєдіяльності особистості є сім'я. Спілкування в сім'ї дає змогу дитині виробити власні погляди, норми, ідеї. Бесіди з батьками, родиною для неї важливий засіб пробного застосування власних уявлень і опрацювання майбутніх відносин з довкіллям. До того ж особливою важливою є не лише вербальна сторона, а й практична – набуття дитиною вмій і навичок. Щоб вирости діяльною, активною, дитина потребує постійної справи, можливості створювати щось корисне для себе і для інших.

Діти вчаться у батьків певним способам поведінки, не лише засвоюючи переказані дорослими правила і настанови. Готові рецепти поведінки, безумовно, відіграють певну роль у соціальному й емоційному становленні особистості молодшого школяра, проте провідний вплив справляють реальні зразки і приклади поведінки батьків.

Емоційно-ціннісне ставлення до природи формується в процесі соціального розвитку дитини, який здійснюється як засвоєння соціально-історичного досвіду в процесі активної взаємодії дитини з природою, призводить до формування особистого досвіду. Особистий досвід дитини – індивідуальна взаємодія з

навколишнім світом – природним, предметним, людським, результати попереднього навчання і виховання [5]. Спілкування з природним довкіллям під час спостережень, експериментувань, догляду за рослинами, тваринами, ігор тощо сприяє збагаченню дитячого досвіду і водночас якісним змінам у пізнавальних психічних процесах.

Дослідники виділяють три основних канали формування суб'єктивного ставлення до природи: 1/ у процесі побудови перцептивного образу – перцептивний канал; 2/ на основі обробки одержаної інформації – когнітивний канал; 3/ у процесі безпосередньої взаємодії з природними об'єктами – практичний канал. Безумовно, що виділення “чистих” каналів можливе тільки в абстракції, вони тісно взаємопов'язані, механізми одного каналу можуть функціонувати у межах іншого [4].

С.Д.Дерябо запропонував використовувати для визначення ключових стимулів, що впливають на процес формування суб'єктивного ставлення до природних об'єктів, термін “психологічний релізер” (від англ. release – звільняти, відпускати). “Психологічний релізер – це специфічний стимул, пов'язаний з природним об'єктом, що визначає напрям і характер формування суб'єктивного ставлення до нього” [4, 111]. Психологічні релізери різні за своїм характером і можуть впливати за всіма трьома каналами формування ставлення: перцептивним, когнітивним та практичним.

В межах перцептивного каналу суб'єктивне ставлення до природного об'єкта формується під впливом так званих природних психологічних релізерів. Природні психологічні релізери впливають безпосередньо в процесі сприйняття природного об'єкта, тобто пов'язані з першою сигнальною системою. Природні психологічні релізери класифікують за сенсорними системами, на які вони впливають. Відповідно виділяють: візуальні, аудіальні, тактильні, нюхово-смакові, поведінкові психологічні релізери.

Формування суб'єктивного ставлення в межах когнітивного каналу відбувається під впливом соціальних психологічних релізерів та екологічних фактів. Соціальні психологічні релізери відображають досвід суспільства і діють у межах другої сигнальної системи. Екологічні факти – це вербальна інформація екологічного змісту про природний об'єкт.

Важливе значення у формуванні ставлення відіграє спосіб отримання екологічних фактів: від інших людей (з книг) чи в результаті власних спостережень. Суб'єктивно відкриті екологічні факти є впливовішими у процесі формування ставлення до природного об'єкта. У молодших школярів ставлення до природи, у першу чергу, виявляється у пізнавальній сфері. Це пояснюється, по-перше, значущістю у їхньому житті навчальної діяльності: їм цікаво дізнатися про щось нове; по-друге – набути вміння читати: у них виникає можливість самостійно одержувати відповіді на свої “чому?”. Специфічним механізмом когнітивного каналу є інтелектуалізація емоцій, що викликає зміну ставлення, вираженого в емоційній реакції, на більш усвідомлене інтелектуалізоване ставлення, що не втрачає емоційної насиченості. Результатом дії механізмів когнітивного каналу є інтерес до природних об'єктів.

Взаємодія з природними об'єктами стимулює людину до аналізу своїх особистісних відмінностей, емоційних реакцій, поведінки, відповідного ставлення до певного природного об'єкта. Подібний рефлексивний аналіз як наслідок взаємодії з природою обумовлює моральний самоконтроль особистості, тобто совість. “Екологічна совість” примушує людину самостійно визначати власні моральні обов'язки щодо об'єктів природи, вимагає від особистості їх виконання та самооцінки власних вчинків. Така совість виявляється не лише у формі раціонального усвідомлення морального значення вчинку /“когнітивна совість”/, але й у формі емоційних переживань, “докорів совісті” /”емоційна совість”/.

Однак, замість рефлексії може статися і раціоналізація негативної поведінки

щодо природних об'єктів. Раціоналізація виступає як механізм психологічного захисту особистості, самовиправдання в ситуаціях протиріччя між поведінкою та моральною нормою. В цьому випадку, намагаючись підсилити виправдання вчинку, людина “знецінює” значення його для себе та інших, раціонально обґрунтувавши його. У зв'язку з цим дослідники припускають, що в процесі сприйняття природних об'єктів і взаємодії з ними можуть проявлятися такі феномени міжособистісного сприймання, як ідентифікація й емпатія [14, 9].

Завдяки механізмам ідентифікації та емпатії, результатом сприйняття природного об'єкта може стати симпатія до цього об'єкта, тобто стійка внутрішня прихильність. В процесі взаємодії з будь-яким природним об'єктом важливим є те, як сприймає його людина: як “об'єкт” чи як “суб'єкт”. Тобто, йдеться про суб'єктивне ставлення особистості до рослин, тварин у ситуаціях як реальних, так і ідеальних.

У молодшому шкільному віці відбувається істотна зміна характеру модальності ставлення до природи. У процесі соціалізації дитина переборює егоцентризм, починає чітко відокремлювати своє “Я” від навколишнього світу, суб'єктивне від об'єктивного. Молодший школяр перестає вважати природні об'єкти суб'єктами, наділеними власним внутрішнім світом, послідовно диференціює сфери “людського” та “нелюдського”. Проте руйнації суб'єктного сприйняття не відбувається, воно змінюється якісно: збагачення життєвого досвіду молодшого школяра призводить до того, що в процесі взаємодії природні об'єкти все більше і більше відкриваються йому як суб'єкти.

Подальшої розробки і вивчення потребують такі потенційні можливості особистості молодшого школяра як: вміння виконувати соціальні ролі та позиції, без яких неможлива взаємодія суспільства й природи, незагрозлива для обох сторін; здатність до оцінювання, наявність провідних ідей, норм й соціально значущих мотивів поведінки; вміння передбачати наслідки своєї поведінки,

“екологічна рефлексія”; здатність до емоційного, морально-етичного переживання спілкування з природою, що дозволяє розглядати екологічне виховання не лише як чинник розвитку, а як один з важливих аспектів соціалізації особистості молодшого школяра.

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. – К., 1998. – 204 с.
2. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И.Божович и Л.В.Благонадежной. – М.: Педагогика, 1972. – С.7–44.
3. Зотов В.В. Воспитание у младших школьников эмоционально-ценностного отношения к природе: Автореферат дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01. - М.,1998. - 16 с.
4. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов – на – Дону. – 1996. - 480 с.
5. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навчальний посібник для вузів. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - 4-е изд. - М.: Изд. МГУ, 1981. - 584 с. - С.518.
7. Ломов Б.Ф. Методические и теоретические проблемы психологии. – М.: Изд-во “Наука”, 1984. - 444 с.
8. Мельник Д.І. Формування екологічної грамотності молодших школярів: Автореферат дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01. - К., 1995. - 24 с.
9. Різник Л.М. Екологічне виховання молодших школярів на народознавчих традиціях: Автореферат дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01. - К., 1995. - 25 с.
10. Тарасенко Г.С. Дивосвіт: Технологія естетико-екологічного виховання. – К.: Рута, 2000. – 208 с.
11. Шаповал Л.В. Екологічне виховання молодших школярів у процесі вивчення природознавчих предметів: Автореферат дис. ... канд.пед.наук: 13.00.01. - К., 1999. - 19 с.
12. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. - Тбилиси: Изд-во АН ГССР, 1961. - 210 с.
13. Экологическое и эстетическое воспитание школьников / Под ред. Л.П.Печко, - М.: Педагогика, 1984. - 136 с.
14. Ясвин В.А. Психолого-педагогическая коррекция субъективного отношения к природе в процессе экологического образования // Вопросы психологии. - 1998. - №4. - С.3-13.

Маршицька Вікторія Вячеславівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, Інститут проблем виховання АПН України.